MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meşrutiyete Bir Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi

Ayhan Ceylan (*)

Giriş

Kökleri daha önceye götürülebilmekle birlikte, iç ve dış dinamikler XIX. yüzyılda Osmanlı coğrafyasını bir ıslâhat süreciyle yüz yüze bırakmıştır. Gerek merkezde gerekse taşradaki ıslâhat taraftarlarınca İmparatorluğun içinde bulunduğu menfî durum, önemli ölçüde yönetim biçimiyle irtibatlandırılmıştır. Batılı düşünce ve kurumların şekillendirdiği modern anayasacılıktan esinlenen ve geleneksel siyasî düşünce ve uygulamadan beslenerek desteklenen düşünce zemininde; keyfi görülen siyasal iktidar hukukî ve kurumsal mekanizmalar vasıtasıyla "sınırlandırılmak" istenmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı merkezinde, temelde, geniş anlamıyla iktidarın sınırlandırılmasını ifade eden modern anayasacılığın şekillendirdiği, siyasal iktidar-tebaa ilişkisini belirlemeye yönelik belgeler ilan edilmiştir. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islâhât Fermanı bu kapsamda ilan edilen anayasal nitelikte belgeler olarak kabul edilirler. Ancak, Osmanlı anayasacılığının zirve noktası, 1876 Osmanlı Kanun-i Esâsîsi ile tipikleşen ve Meşrûtiyet adıyla bir dönemi belirginleştiren bir anayasanın yürürlüğe konmasıdır.

Meşrûtiyetin iç ve dış çeşitli dayanaklarından bahsedilebilir. Bu makale, 1876 Anayasası ile şekillenen ve bir döneme işaret eden Osmanlı Meşrûtiyetinin dayanaklarından en önemlisi olan meşveret düşüncesini incelemeyi hedeflemektedir. Çalışma sırasında, genel kabulde I. Meşrûtiyet ve II. Meşrûtiyet olarak ikiye ayrılan dönem boyunca, bir yönetim şekli olma yanında, meşveretle birlikte, yüklenen anlam kaymasına bağlı olarak siyasî bir kavrama da dönüşen meşrûtiyet kavramının dönüşümüne ve değişimine işaret edilmeye çalışılacaktır.

(*) Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I- Meşrutiyet Kavramı ve Görünümü

Batıda mutlak monarşizme karşı geliştirilen ve sınırlı bir iktidar öngören anayasacılık terimi, Osmanlı coğrafyasına taşınırken "yönetim şekli"nin tasnifinde de etkisini göstermiştir. İktidarın, genelde anayasacılık ve özelde de anayasa karşısındaki tutumu ve düzenleniş biçimi, yönetim şeklinin isimlendirilmesinde belirleyici olmuştur. Az sayıda rastlanan ve daha çok ikinci dönemde yer verilen "hükümet-i cumhûriye/cumhûriyet" bir yana bırakılırsa, hemen hemen tüm Meşrûtiyet dönemi boyunca yönetim biçimleri konusunda hakim şekil, ikili; "hükümet-i mutlaka/ mutlakiyet" ve "hükümet-i meşrûta/meşrûtiyet" ayrımıdır[1]. Kayıtsız, şartsız", anlamına gelen mutlak kelimesinden hareketle türetilen mutlak hükümet/monarşi; hükümdarın iktidarının hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmadığı yönetim şeklini ifade etmiştir[2]. Kabul görmeyen bu keyfi yönetim biçimine karşı ise, meşrûtî/meşrûtiyet ya da mukayyed yönetim şekli ortaya çıkarılmıştır. Batıdan esinlenerek Osmanlı coğrafyasına taşınan yönetim şekillerinin adlandırılması merkez ve taşrada farklılık göstermiştir. "Kayıtlı, şartlı" anlamlarının karşılığı olarak, Osmanlı merkezi, "şart"ı temel alarak, "meşrutî/ meşrûtiyet"; Arap dünyası ise, "kayd"ı esas alarak, "mukayyed" kavramlarını türetmiştir[3]. Böylelikle "meşrûtiyet", XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı merkezinin türeterek siyasî ve hukukî literatüre kazandırdığı bir terimdir. Bu yerleşik anlamıyla, 1876 Anayasası ile başlayan ve 1909 değişiklikleri ile devam eden devreyi tanımlamaktadır[4].

Anayasacılık aynı zamanda siyasal iktidarın sınırlandırılmasına yönelik her türlü düşünce, araç, yöntem, kural ve kurumları da ihtiva etmektedir[5]. Yönetimi hukukla çerçeveleyen "anayasa" ve o anayasanın öngördüğü "parlamento"ya dayalı bir "kurumsal yapılanma" oluşturulamadığı taktirde sınırlı bir yönetimden, dolayısıyla da modern anayasacılıktan bahsedilmemektedir. Aynı şekilde, anayasanın olmadığı ve hükümdarın iktidarını sınırlayacak başta parlamento olmak üzere kurumsal araçlara yer verilmeyen bir yönetimin meşrûtîyet olarak nitelendirilmesi de mümkün gözük-

---

1 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994, s. 102-103.

2 *Türk Hukuk Lügatı*, 4. Baskı, Ankara 1998, s. 241.

3 Arap coğrafyasında kavram bu şekliyle ilk defa Mısırlı Tahtâvî'nin "Tahlîsü'l-İbrîz fi Telhîsi Bârîz" adlı eserinde yer almış olmalıdır (Rifâa Râfi et-Tahtâvî, *Tahlîsü'l-İbrîz fi Telhîsi Bârîz*, Bulak 1849, s. 140, 252). Tunuslu ıslâhatçı Ebu Diyâf, kaynakları arasında yer alan Tahtâvî'den esinlenerek olsa gerek, eseri İthaf'ta bu tarz yönetimi; "el-mülkü'l-mukayyed bi-kanun" olarak adlandırmıştır. Bkz. Ahmed b. Ebi'd-Diyâf, *İthâfu Ehli'z-Zaman bi-Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân*, Vezâretü's-Sekâfe, Tûnis 1999, c. I/1, s. 8.

4 M. Şükrü Hanioğlu, "Meşrutiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 388-389.

5 Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, Ankara 2005, s. 21.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

memektedir. Osmanlı coğrafyasında, mutlak monarşiye karşı geliştirilen ve sınırlı bir iktidar öngören meşrûtî ya da mukayyed yönetim, son tahlilde, iktidarı kurallarla ve kurumlarla sınırlamayı hedefleyerek, anayasayı da kapsamına alan anayasacılıkla özdeşleşir veya onun bir aracı olarak ortaya çıkar. Böylelikle meşrûtiyet, bir yönetim şeklinin ötesinde, esas olarak, geniş ölçekte bağlı olduğu bir anayasacılık meselesi olarak; "anayasa" ve "parlamento/meclis" ile aynîleşir veya belirginleşir. Nitekim, meşrûtiyetle başlayan dönemin yerli ve yabancı literatürde; "anayasacılık", "anayasal monarşi", "parlamenter monarşi", "meşrûtî monarşi", "constitutional period/regime olarak isimlendirilmesi[6] bundan dolayıdır. Aynı şekilde, "Tanzimat" ve "Meşrûtiyet" şeklindeki dönem ayırımı da temelde bu sebepledir.

Meşrûtiyet kavramının kim tarafından ve ne zaman türetildiği bilinmemekle birlikte[7], Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile temas/etkileşim sürecinde Osmanlı literatürüne kazandırıldığı muhtemeldir. XVIII. yüzyılda başlayan ve giderek ivme kazanan Batı etkisinin, askerî alanla sınırlı kalmadığı, giderek idârî, siyâsî ve hukukî alana da yayıldığı bilinmektedir. Önce, Batı'ya çeşitli vesilelerle gönderilen fevkalâde elçiler, daha sonra da dâimî elçiler tarafından kaleme alınan sefâretnâmeler ve takrirlerde, yine kimi siyâsetnâme türü eserlerde, Batı ülkelerindeki yönetim şekilleri ve parlamenter yapılar hakkında bilgiler aktarıldı. Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarındaki elçileri bu malumatın derinleşmesine vesile oldular[8]. Tanzimat öncesinde Viyana elçisi olarak görev yapan Sadık Rıfat Paşa'nın dile getirdiği görüşlerin Tanzimat Fermanı ile ilan edilen ilkelerle örtüşmesi oldukça dikkat çekicidir. Paşa, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ilanı öncesi ve sonrası ortaya koyduğu yazılarda; keyfi bir yönetime karşı çıkmak, kişiye bağlılık yerine, kanun ve düzene dayanan bir yönetimi benimsemekle meşrûtiyetin yolunu açan fikirlerin öncülerinden olmaktaydı. Ancak, Tanzimatın hemen öncesinde, İngiltere ve Fransa ile Avusturya ve Prusya örneklerinden hareketle yönetim biçimlerini; hükümet-i meşrûta ve hükümet-i mutlaka şeklinde ayıran Mustafa Reşit Paşa, belki de meşrûtiyet kavramını ilk kullanan kişidir[9].

---

6 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. M. Türköne-F. Unan-İ.Erdoğan, İstanbul 1996, s. 27; Hanioğlu, "Meşrutiyet", s. 388; Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963, s. 15; *Dustûr*, Leiden 1966, s. 10, 14.

7 Hanioğlu, "Meşrutiyet", s. 388.

8 Mardin, s. 161, 202 vd.; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 6. Baskı, Ankara 1994, s. 55-56; Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1995, s. 78-79; Belkıs Altuniş-Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilig*, Kış/2006, sy. 36, s. 143-144; Namık Sinan Turan, "Osmanlı Diplomasisinde Batı İmgesinin Değişimi ve Elçilerin Etkisi", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S. 2, Aralık 2004, s. 66.

9 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meşrûtiyetin asıl bayraktarlığını yapanlar ise, şüphesiz Yeni Osmanlılar grubu oldu. Onları, istibdata karşı çıkan Jön Türkler ve ulemâ izledi.

II- Meşveret/Şûrâ Kavramı ve Görünümü

Arapça kökenli şûrâ, istişâre, müşâvere, meşveret kelimeleri; "danışma", "söyleşme", "görüş ve düşünce alma", "bir mesele hakkında görüş sorma" gibi anlamlara[10] gelmekte olup, genellikle de birbirleri yerine kullanılabilmektedirler. Özellikle şûrâ/meşveret; bir konuyu görüşmek, tartışmak gayesi ile yapılan "toplantı"yı ifade ettiği gibi, aynı zamanda bu toplantının yapıldığı "yer ve müessese" karşılığında da kullanılmaktadır. Şûrâ kelimesi ayrıca, "toplanıp istişâre eden, belirli özelliklere sahip kişilerden oluşan seçkin topluluk" anlamı da taşıyabilmektedir.

İslam yönetim anlayışının temellerinden biri olarak şûra ilkesi, İslam bilginlerince, aklî ve dinî temellere dayandırılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Hükmü, kitap, sünnet ve icmâ ile sabittir[11]. Şûrâ, Kur'an-ı Kerim'de genel ilke halinde yer almaktadır. Bunun somut hukuk normuna dönüştürülmesi başta sünnet olmak üzere diğer kaynaklar ışığında İslam hukukçularının içtihat faaliyetlerine[12], aynı şekilde, uygulamanın seyri de, genel esaslar çerçevesinde; zaman, mekan ve şartlara bırakılmıştır[13].

Hangi konuların şûrâ, ya da meşveret kapsamına gireceği hakkında İslam bilginleri fikir birliği içinde değildir. Ancak bütün İslam alimlerinin üzerinde birleştikleri nokta; hakkında Kur'an ve sünnette nas bulunan bir konuda gerek içtihada ve gerekse şûrâya yer olmadığıdır[14]. Ulemânın çoğunluğunun görüşüne göre, istişâre konuları farklı fikirlerin ileri sürülebileceği alanlardır. Bu konuların da çoğunlukta olduğu ifade edilmiş, dinî konular yanında, sosyal, ekonomik, siyasî, idarî, askerî, meselelerin de şûrâ meclisinin gündemini oluşturabileceği beyan edilmiştir[15].

---

[10] Butrus el-Bustânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1979, s. 487-488; Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, C. 3, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1986, s. 867; Âbidin Sönmez, *Şûrâ ve Rasûlullah'ın Müşâveresi*, İstanbul 1984, s. 17-18; Tevfik eş-Şâvî, *Fıkhu'ş-Şûrâ ve'l-İstişâre*, Mansûra 1992, s. 101-102; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. I, İstanbul 1991, s. 101; Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, İstanbul 1998, s. 95.

[11] Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî, Hasâisu'ş-Şûrâ ve Mukavvimâtuhâ, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sânî, Müesesesetü Âli'l-Beyt, Amman 1989, s. 482.

[12] M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 2005, s. 34; Zekiyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1990 s. 56-57.

[13] Sönmez, s. 127.

[14] Muhammed Bâbillî, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm: Tenâsuh ve Teâvun*, Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1996, s. 65-70; Sönmez, s. 120; Karaman, s. 101; Bûtî, s. 498 vd. Hakkında nas bulunan konulardaki istişârenin ise sadece yöntem ve usule ilişkin olabileceği belirtilmiştir.

[15] Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukkunda Ferd ve Devlet*, çev. Cemal Arzu, İstanbul 1969, s. 44; Şâvî, s. 101.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İslam alimleri şûrâ meclisi ile devlet başkanı arasındaki ilişkiye önem vermişler ve özellikle iki meseleyi gündeme getirmişlerdir: Devlet başkanı için şûrâ meclisine gitmenin hükmü ya da başka bir ifadeyle "müşâvere emrinin" niteliği ve şûrâ meclisi kararları karşısında devlet başkanının nasıl bir tavır takınması gerekeceği. Devlet başkanının önemli konularda şûrâ meclisi ile müşâverede bulunmasının; zorunluluğu (vücûb) mu, yoksa yapılması tavsiye edileni (nedb) mi ifade ettiği konusunda ulemâ ihtilaf etmiştir. Genel olarak, selef alimlerinin oluşturduğu azınlıkta kalan görüş; şûrâ'nın mendup (yapılması makbul), buna karşılık, özellikle yeni dönem bilginlerinin dâhil olduğu çoğunluk ise, şûrâ'nın vacip (zorunlu) olduğu görüşündedirler[16]. Hakkında kitap ve sünnette hüküm bulunmadığından içtihâdî bir mesele olarak ortaya çıkan şûrâ kararlarına karşı devlet başkanının takınacağı tutum hakkında da ulemâ ihtilafa düşmüştür. Bir grup, şûrâ kararlarının, sadece doğru bilginin elde edilmesine kaynaklık edebileceğini, devlet başkanının sonuç bakımından şûrâ kararlarına uymak zorunda olmadığını ileri sürer. Diğer grup, Hz. Peygamber ve Dört Halife'nin uygulamasına bakarak şûrâ kararlarının devlet başkanını bağlayıcı olduğunu ve şûrâ'da beliren çoğunluğun görüşüyle bağlı kalmak zorunda olduğunu söyler[17].

Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde, şûrâ ilkesinin hem hukukî hem fiilî yönden kabulü ve uygulanması kısmen kurumlaşma sürecini de beraberinde getirmiştir. Ancak bu süreç, Emeviler döneminde kesintiye uğramıştır. Emeviler ile birlikte saltanat yönetimine geçiş ve İslamî esaslar ile bağdaşamayan fiilî uygulamalar; özellikle, geliştirilmesi ve somutlaştırılması içtihat alanına bırakılan başta "şûrâ" olmak üzere kamu hukuku alanındaki önemli ilkelerin kurumlaşmasını da önlemiştir[18]. Bununla birlikte, Emeviler, sosyal ve dinî temellere dayanan şûrâ ilkesini tamamen de terketmediler. Sonuçta, Hz. Peygamber ve Dört Halife dönemindeki uygulama özelliğini ve samimiyetini kaybetmiş olsa da, "istişare"nin devlet işlerinin görülmesinde bir "yöntem" olarak uygulandığı kurullar ortaya çıktı. Nitekim, zaman zaman toplanan ve bir kısmına valilerin başkanlık ettiği eyalet temsilcileri (vüfud) ile merkezdeki Büyük Divan, müstakil bir şûrâ kurumu olmaktan ziyade, belli ölçüde, "istişâre" ile devlet işlerini gören yapılar olarak görüldüler[19]. Zira, Abbasiler'deki "Büyük Divan" da, meşveret ile devlet işlerinin görüldüğü bir yapıydı. Bu kurullar, istişâre prensibinin uy-

---

16 Abdülkâdir Ebû Fâris, Hükmü'ş-Şûrâ ve Medâ İlzâmuhâ, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sânî, Müesesesetü Âli'l-Beyt, Amman 1989, s. 729 vd.; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1990, s. 111dn. 125.

17 Geniş bilgi için bkz. Ebû Fâris, s. 770 vd.

18 Aydın, s. 132.

19 Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991, s. 98-99, 108.

gulanabildiği ölçüde "şûrâ meclisi" özelliği kazandılar.

Türklerin İslam dinini ve hukuk sistemini benimsemelerine paralel olarak meşveret, şûrâ ve istişâre kavramları da Türk siyaset ve hukuk düşüncesine taşınmış oldu. Ancak Türkler İslam öncesi dönemde de, sosyal ve siyasi hayatta danışma düşüncesi ve uygulamasına büyük önem vermekteydiler. Hunlardan itibaren hemen hemen her Türk devletinde, toy, kurultay, kengeş gibi çeşitli kavramlar adı altında; adı, yapısı, katılanları, yetki ve görüşme konuları farklı olabilen önemli devlet işlerinin görüldüğü yapılar yer almıştır[20]. Bir bütün olarak bakıldığında, Türk siyaset ve hukuk tarihinde, farklı sosyal, siyasal, hukuksal, ekonomik ve dinî faktörler "danışma" uygulamasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Yine, bu gibi faktörlerin etkisiyle, danışma, dönemlere göre değişebilen farklı anlam ve uygulama şekilleri kazanmıştır. İslam öncesi Türk hukukunda; toy, kurultay şeklinde görünerek karşımıza çıkan bu kavram, Türklerin İslamı kabulüyle, İslamiyetteki "istişâre, şûrâ" fikriyle uyuşmuş[21], Selçuklular ve Osmanlılarda "divan" şekline bürünmüş, XVII. yüzyılda Divan-ı Hümayun'un etkisinin azalmasıyla birlikte de "meşveret/şûrâ meclisi"ne dönüşmüştür. Tanzimat ile birlikte, yapılması düşünülen düzenlemeler için, "sürekli bir meclis" fikri benimsenmiş ve "meşveret" sürekli yasama meclisleri görünümünde kurumlaşmıştır. Tanzimat döneminde hız kazanan Batılılaşma düşüncesi meşrûtî yönetim tarzına zemin hazırlamış, geleneksel meşveret düşüncesi bu yönetim tarzına ulaşmada "fikrî meşrûiyet" kaynağını oluşturmuştur. Parlamenter sisteme geçişte aydınların hareket noktası, geleneksel anlam ve uygulamasından kısmen sapma da gösterse, yine meşveret fikri olmuştur. "Meşveret", bu uzun danışma uygulaması döneminde, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki görünümüyle, yerleşik bir "kavram" ve "uygulama" adı olarak öne çıkmıştır.

III- Meşrûtiyet (Sınırlı Yönetim)'in Dayanakları

1876 Anayasası ile şekillenen Osmanlı Meşrûtiyeti, esas olarak, kanunlaştırma ve siyasal iktidarı kurumsal mekanizmalar ve etkili araçlarla sınırlandırmayı hedefleyen Batılı ve modern anayasacılık anlayışının bir sonucudur. Bununla birlikte, Osmanlı siyaset düşüncesine ve uygulamasına kaynaklık eden ve iktidarın statüsünün uzun dönem teâmülî esaslarla belirlendiği Türk ve İslam geleneğinde de mutlak ve keyfi iktidar benimsenme-

---

[20] Geniş bilgi için bkz. Ayhan Ceylan, *Türk Hukuk Tarihinde Meşveret Düşüncesi ve Uygulaması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tt 725, İstanbul 1998, s. 5 vd.

[21] Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 177.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

miştir. İslam öncesi Türklerde, hakanın iktidarı töre ve kurultay dolayısıyla meşrûtî bir tarz göstermektedir. Aynı şekilde, başlangıçtan itibaren nazarî dayanakları mevcut ve ilk dönemde uygulaması da görülmekle birlikte, iktidar yetkisinin çerçevesinin çizilmesi, kendi dinamiklerinden de kaynaklanan çeşitli nedenlerle[22], İslam yönetim geleneğinde uzun dönem kurumsal bir mekanizmaya bağlanamamıştır[23]. Osmanlılara geçen bu yapıda iktidarın denetimi, bir ölçüde ulemanın kontrolü ve meşveret usulüyle sağlanmaya çalışılmıştır. İktidarı sınırlandırıcak hukuksal bir kurum geliştirilemeyince, insiyatifin hükümdarın eline geçtiği ve ancak "fiilî, kendi kendini sınırlandırmanın (auto limitation) söz konusu olabildiği bir yapı ortaya çıkmıştır.

Padişahın şahsında şekillenen Osmanlı iktidar yapısının, devlet işlerinin istişâre ile görüldüğü bir şûrâ meclisi olan Divan-ı Hümayun'un varlığına bağlı olarak, esnetildiği ve sınırlandığı gözlemlenmektedir. Ancak bu sınırlılık, Divan-ı Hümayun'un varlığına ve iyi çalışan yapısına bağlı olmuştur. Bu organ, temsilî bir yapısı olmamasına rağmen, geniş ölçüde üyelerinin ehliyetli kişiler olmasına ve "bu seçkin topluluğun müşâvere ile almış olduğu karar"lara bağlı olarak, belli ölçüde de olsa iktidarın sınırlandırılmasını sağlamaktaydı. Ancak, Divan-ı Hümayun'un etkisizleşmesine paralel olarak bu işlevi de sona ermiş görünmektedir. Bu kurulun boşluğunu doldurmak üzere ortaya çıkan ve zamanla kurumsallaşarak önem kazanan Meşveret Meclisleri dolayısıyla da iktidarın kendi kendini sınırlaması söz konusudur. Ancak bu kez, iktidarın kendisini fiilen sınırlamasını gerektiren çok önemli şartlar ortaya çıkmıştır. Devlet, savaş yenilgilerinin ortaya çıkardığı sonuç karşısında paniklemiştir. Acil tedbirlerin gerekli olduğu böyle bir ortamda, atılacak adımlar tek başına olmamalı, sorumluluğu paylaşacak insanlar, kurumsal bir yapı bulunmalıdır. Bu organ, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren önemli devlet işlerinin karşılıklı müzakere ile karara bağlandığı Meşveret Meclisi olmuştur[24]. Bu dönemde, ortaya çıkan olağanüstü şartların zorlaması yüzünden iktidarın meşveret kararları ile kendisini sınırlaması, "hukukî bir sınırlama"yı aratmayacak kadar etkin bir biçimde gerçekleşmiştir. III. Selim gibi padişahların kişiliklerinin de bu sınırlamada etkili olduğu görülmektedir.

Olağanüstü şartlar, Tanzimat öncesi ve sonrasında da devam etmiş; dönemin "anayasa hareketleri", iktidarı sınırlandıran "hukuksal belgeler"in

---

22 Bu nedenler için bkz. M. Âkif Aydın, "Anayasa", md., *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 154-155; Salih Tuğ, *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul 1969, s. 47 vd.

23 Ayhan Ceylan, "İslam'da Siyasal İktidar (Velâyet-i Âmme)", *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VII, S. 1-2, Erzincan 2003, s. 96 vd.

24 Ali Akyıldız, Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004, s. 43-44.

ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, bir "Meşveret-i Âmme" kararıyla ortaya çıkan Sened-i İttifak, iktidarı hukuken sınırlayan bir belge olarak dikkat çekmiştir. Uzun süre, iktidarın fiilî olarak sınırlanmasına vesile olan meşveret, bu kez, "karşılıklı sözleşme" ile ortaya çıkan bir metinle, iktidarın, "hukukî" olarak da sınırlanmasına vesile olmuştur. Tanzimat Fermanı ile gelen yönetim anlayışı ve daimî istişâre organları olarak meclisler, iktidarın sınırlanmasında çok önemli işlev görürken, aynı zamanda parlamentoyu hazırlayacı rol oynamışlardır. Böylece meşveret, Osmanlı Devleti'nde, klasik dönemden Tanzimat'a geçiş sürecinde mutlak monarşiyi esneten ve meşrûtî monarşiyi hazırlayan bir müessese olarak göze çarparken; Tanzimat'tan Meşrûtiyet'e geçiş sürecinde de, parlamenter sisteme geçişte etkili olmuş bir yapı olarak öne çıkmaktadır.

IV- Meşrûtiyete Dayanak Olarak Meşveret Düşüncesi

1. Yeni Osmanlılar ve Meşveret

Kendilerini devletin çöküş sürecini durdurmakla görevli sayan Yeni Osmanlılar, dağılmaya yüz tutmuş İmparatorluğun ayakta kalabilmesini yönetimin ıslâhıyla mümkün görmüşlerdir. Ortak bir doktrine sahip olmasalar da, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu menfi durum, keyfi yönetime bağlanarak, bunu ortadan kaldıracak araçlar ve yöntemler geliştirilmeye çalışılmıştır. Çözüm, anayasaya bağlı, Meclise dayanan ve vüzeranın sorumluluğunu öngören meşrûtî/sınırlı bir yönetimin oluşturulmasıdır. Düşünce temeli ve örnek modeli Batıdan devşirilen temsilî nitelikteki anayasal parlamenter sistem, Yeni Osmanlılarca, siyasî düşünce ve geleneğin İslâmî kavramlar ve değerler çerçevesinde oluştuğu Osmanlı coğrafyasına taşınırken, meşveret/şûrâ, icmâ ve biat gibi İslamî kökenli geleneksel kavramlarla desteklenmeye ve meşrûlaştırılmaya çalışılmıştır [25]. Önde gelenlerini, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin oluşturduğu Yeni Osmanlılar, aralarında kısmen farklı yaklaşımlar olsa da, meşrûtiyet yönetimi ve meşveret tezinde ortak bir tutum takınmışlardır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşunu beyan eden hatt-ı hümâyunda meşveret; kitap ve sünnete dayanan güzel bir Osmanlı uygulaması olarak tanımlanmaya çalışılırken, [26] Yeni Osmanlı hareketi ile birlikte artık meşveret, meşrûtî yönetime dayanak ve meşrûiyet sağlayan, fikrî mücadele aracı anahtar bir kavram haline dönüşmüştür.

Yeni Osmanlılar siyaset nazariyelerini oluştururken İslâmî ve Batılı kaynaklardan yararlanmışlar, İslam esaslarına bağlı kalarak Batı ile İslam

---

[25] Mardin, s. 95.

[26] *Takvim-i Vekayi*, 163, 11 Muharrem 1254; Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lütfî*, C. V, İstanbul 1302, s. 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

arasında bir senteze ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak, Yeni Osmanlıların etkilenerek aktardıkları Batılı düşünce ve kurumların, Osmanlı bünyesinde ve geleneğinde çoğu zaman tam karşılıkları yoktur. Yetiştikleri ve yaşadıkları ortama tamamen yabancı ve uzun yıllar hasmâne ilişkiler içerisinde bulunulan kültürel bir ortamdan iktibas edilen düşünce ve kurumların muhalefetle karşılanması kaçınılmazdır. Bu yüzden, Yeni Osmanlı Hareketinin yenilikleri kabul ettirmek istedikleri bir topluma, meşru gördükleri ve aşina oldukları kavramlarla hitap etmeleri mantıklı bir yol olarak gözükmektedir. Öte yandan, Yeni Osmanlıların siyaset düşüncelerinin anlaşılabilmesi, öncelikle bu kavramların manasının bilinmesiyle ve daha sonra da, kullandıkları klasik İslamî terminolojinin aslî anlamlarını koruyup korumadıklarıyla yakından ilgilidir[27].

Batıda gözlemlenen ve model alınmak istenen meşrûtî sistem ve temel kurumu olan parlamento, Yeni Osmanlılar tarafından geleneksel meşveret, şûrâ veya usûl-i meşveret gibi kavramlarla aynılaştırılarak veya irtibatlandırılarak sunulur. İslam meşvereti emretmektedir, geçmişte devlet işleri meşveret ile görülmüştür. Parlamento/meclis, yapısı içinde de devlet işleri meşveret/istişâre yöntemi ile görülecek, parlamento yapısı bu yöntemi kurumsallaştırmış (usûl-i meşveret) olacak, böylece devlet işleri tek veya azınlık bir grubun keyfi görüşlerine bırakılmayacak, iktidar da böylece sınırlandırılmış/meşrûtî olacaktır. Meclis yapısı Batıdan alınsa da, Yeni Osmanlılara göre zaten İslam meşveretle buna imkan vermektedir. Meşveret kavramına başvurulurken, geleneksel uygulamalara pek atıf yapmamayı tercih ederler. Çünkü örnek modelleri olan Batılı parlamentolara gelenekten karşılık bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Yeni Osmanlılar meşverete başvururken asıl dayanaklarını, kavramın İslamın temel kaynaklarındaki "genel" düzenlenişi dolayısıyla, içtihada imkan veren yapısından alırlar. Böylece, kavram üzerinden oldukça geniş yorumlara başvururken, içeriğini siyaset düşüncelerine imkan veren bir şekle dönüştürecek meşrû imkanı da bulmuş olurlar. Meşveretin, iktidarı denetlemeye imkan verecek tarzda yorumlanması, meşveret erbabının gelenekteki seçkin ve uzman elit yerine millete ve temsilcilerine kadar genişletilmesi bu sayede mümkün olabilmiştir. Osmanlı belgelerinde, devlet adamları, gayrımüslim yabancı devlet elçileriyle yaptıkları müzâkereleri, "mükâleme", kendi aralarında devlet meselelerini görüşmeyi meşveret/müşâvere olarak nitelendirmek hususunda hassasiyet gösterirlerdi. Meşveretle işlerin görüleceği Meclis çatısı altında gayrımüslimlerin de bulunması meselesi tartışma konusu

[27] Mardin, s. 95-96.

olunca[28], Yeni Osmanlılar, geleneğe başvurmayıp, içtihâdî bir mesele olan konuyu, getirdikleri yorumlarla aşmayı bilmişlerdir[29].

2. 1876 Kanun-i Esâsîsi ve Meşveret

Meşveret ve şûrâ gibi kavramlarla aynılaştırılan ve meşrulaştırılan meşrûtî idare, bir anayasal metin olan Kanun-i Esasî ile düzenlenip şekilleneceğinden; "meşrûtiyet ve meşveret"i kabul edip etmemek, böyle bir yönetim tarzına geçit veren Kanun-i Esasî'yi kabul edip etmeme tartışmasına dönüşmüştür[30]. Meşveret, Kanun-i Esasî'yi meşrulaştırmadaki oynadığı rolle, bu anayasal metnin hazırlık aşamasından itibaren tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur.

Midhat Paşa'nın, anayasa ve meşrûtiyet lehinde eyleme dönüşen çabaları sonucunda[31], Abdülaziz tahttan indirilmiştir. Yeni padişahın isteği üzerine 8 Haziran 1876'da meşrûtiyet rejiminin gerekli olup olmadığının tartışılması amacıyla büyük bir meşveret meclisi kurulmasına karar verilmiştir. Böylece, Kanun-i Esasî ve dolayısıyla meşrûtiyet yönetiminin resmi bir toplantıda açıkça gündeme gelmesi ilk kez gerçekleşmektedir. Meşveret meclisi geleneğinde olduğu üzere toplantıya; idarî, askerî, ilmî ve siyasî otoritenin önde gelenleri davet edilmiş ve şeyhülislamın konağında bir araya gelinmiştir[32]. Meşveret meclisinde yapılan tartışmalar sonucu üç farklı görüş ortaya çıkmıştır: Kanun-i Esasî'nin bir an önce yapılması için girişimde bulunulmasını isteyenler, bu görüşe kesinlikle karşı çıkanlar ve karşı çıkmamakla birlikte sessiz kalmayı tercih edenler. Meclis, sonuç alınamadan dağılmıştır.

Şûrâ, 15 Temmuz'da Babıâli'de tekrar toplanmıştır. Mithat Paşa'nın; İslamiyetin meşveret usulüne aykırı olmadığı, aslında onu emrettiği yönündeki düşüncesi, kazasker rütbesine sahip olan ulemadan Seyfeddin Efendi tarafından desteklenmiştir. Ulemanın çoğunun üzerinde takıldığı nokta, oluşturulacak mecliste gayrımüslimlerin bulunup bulunamayacağıydı. Müzakereler de bu konu üzerinde tıkandı[33]. Yine bir sonuç alınamadı.

---

[28] Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Mustafa ez-Zuhaylî, İştirâku Gayrımüslimîn fi Müessesâti'ş-Şûrâ, *eş-Şûrâ fi'l-İslâm*, el-cüz'üs's-sâlis, Müesesesetü Âli'l-Beyt, Amman 1989, s. 1117-1141.

[29] Yeni Osmanlılar ve meşveret düşüncesi için bkz. Namık Kemal, *Külliyât-ı Kemal, Birinci Tertip III, Makâlât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, İstanbul 1327, s. 165-231; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 567 vd.; Birol Emil, "Ziya Paşa'da Meşveret Fikri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler, İstanbul (6-9 Şubat 1978)*, İstanbul 1980, s. 161-178; Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 107-117.

[30] Kara, s. 183.

[31] Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-i Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi (TCTA)*, C. I, İstanbul 1985, s. 29.

[32] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 304.

[33] Berkes, s. 308.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu arada, padişah V. Murad'ın rahatsızlanarak görevi sürdüremeyecek duruma gelmesi iktidar üzerinde etkili devlet erkanını yeni arayışlara itti. Mithat Paşa ve sadrazam Rüştü Paşa veliahd Abdülhamid ile görüştü. Bu görüşmelerin sonucunda; meşrûtiyet ve usûl-i meşverete dayanan bir sistemi kabul edeceğini açıklayan Abdülhamid'in tahta geçmesi hususunda ikna olundu[34].

Tahta geçen yeni padişah, V. Murad zamanında yapılan girişimleri devam ettirerek, 26 Eylül'de büyük bir şûrâ toplanmasını istedi. Şûrâ'ya yaklaşık 200 kişi çağrıldı. Bunlar arasında; vekiller, ulema, mülkî ve askerî erkanın önde gelenleri bulunmaktaydı. Yapılan görüşmelerde, Mithat Paşa, yine Seyfeddin Efendi'nin yardımıyla ulemanın desteğini sağlamayı başardı. Seyfeddin Efendi, ayetler ve hadislerden örnekler vererek, meşveretin İslamî bir emir olduğunu söylemekteydi. Buna karşılık Fetva Emini Halil Efendi, bu söylenen kaynaklarda meşrûtiyet usulünün emredilmediğini belirterek; "hum" zamirinin kimleri kastettiğinin açıklanmasını istiyordu. "Hum" ile tartışmanın üzerinde odaklandığı nokta; meşverete delil gösterilen Âl-i İmran Suresi ayet 159'da yer alan: "Veşavir"hum" fi'l-emr" (İş hususunda onlarla müşavere et) ifadesindeki "hum" zamirinin karşılığı olan "onlar" içerisine gayrımüslimlerin girip girmediği idi. Yani sorun; meşveret yönetimi ve onun karşılığı olarak bir meclis oluşturulmasını aşmakta; meşveret edilecek kimseler arasında gayrımüslimlerin olup olmamasına ve dolayısıyla parlamentoda gayrımüslimlerin varlığı tartışmasına odaklanmıştı. Ancak bu kez Fetva Emini beklediği desteği bulamadı. Toplantıdan meşrutiyet ve meşveret lehine olumlu karar çıktı[35].

Tartışmaların yoğun olarak sürdüğü günlerde, Ticaret-i Bahriye Meclisi zabıt katibi Esad Efendi, "Hükümet-i Meşrûta" isminde[36], "meşrûtiyet rejimi" anlamına gelen ve halka; meşveretin, meşrûtiyet yönetiminin ve Kanun-i Esasî'nin hangi anlamlara geldiğini öğretmek amacıyla, soru-cevaplı diyalog üslubuyla bir kitapçık (risale) kaleme almıştı. Esad Efendi, ihtilâf konusu meselelere aklî ve şer'î deliller getirmeye çalışmaktaydı. Abdülhamid'in 26 Eylül'de topladığı Şûrâ'nın İslamî kaynaklara dayanan olumlu kararı, Esad Efendi'nin kamuoyunu Kanun-i Esasî'ye hazırlamak maksadıyla kaleme aldığı "Hükümet-i Meşruta" isimli kitapçığın oluşturduğu etki Abdülhamid'i de rahatlatmış ve 30 Eylül 1876 tarihli "irade" ile, anayasa metni için hazırlık çalışmaları yapacak bir "Meclis-i Mahsus" oluş-

---

34 Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, C. VI, S. 21, 1942, s. 51.

35 Berkes, s. 312, 313.

36 Kitapçık için bkz. Tunaya, "1876 Kanun-i Esasîsi", s. 34-35.

turulmuştur[37].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Jön Türkler ve Meşveret

II. Abdülhamid, 19 Mart 1877'de meclisi açış nutkunda; medeni devletler seviyesine ulaşılamamasını "hükümet-i istibdadiyye" yönetimine bağlamışken[38], çok geçmeden, meclisi tatil etmek ve meşrûtî rejime son vermek suretiyle, söylediklerinin tamamen tersi bir harekette bulunmaktaydı. Padişah tüm iktidar yetkilerinin elinde bulunduğu ve geleneksel İslamî anlayışla da uyuşmayan otokrasi rejimine kayınca meşruluğunu büyük ölçüde yitirdi[39]. Böylece, I. Meşrutiyet öncesi durum sanki tekrar etmiş oldu. Yönetimde müstebit (despot) bir iktidar bulunmaktadır. Ancak müstebit bu kez, hükümet ve elit azınlık değil, padişahtır. İstibdat yönetimi, I. Meşrûtiyet öncesinden daha güçlü ve etkili bir şekilde, kısa bir süre içinde kendisine karşı; Kanun-i Esasî, hürriyet, meşrûtiyet ve meşveret yönetimi talebiyle çıkan muhalif bir zümre ortaya ortaya çıkarmıştır.

1890 yılı ile beraber muhalefet kanadı sesini iyice yüksetmeye başladı. İktidarın artan baskısı muhalif kanadı sindirmek bir yana daha da güçlendirmekteydi. Dönem muhalefet hareketi, ilmiye sınıfı yanında, çok daha etkin bir şekilde, Yeni Osmanlıların devamı da sayılan Jön Türkler tarafından temsil edilmiştir. Bu grup, otuz yıl boyunca, ısrarla istibdat rejimine karşı çıkmış ve mücadele etmiştir.

Genel olarak, Yeni Osmanlılar hareketinin temel düşünceleri, Jön Türkler tarafından da paylaşılmaktadır. Jön Türkleri de yeni Osmanlılar gibi ortak bir doktrin etrafında toplamak zordur. Fakat Jön Türk hareketi, Yeni Osmanlılara göre fikir ve eylem bakımından daha kuvvetli olmuştur. Hedef, Abdülhamid'in şahsı ve kurduğu istibdat yönetimidir. I. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan istibdat yönetiminden, özellikle Abdülhamid sorumlu tutulmuştur. Padişahın tebaadan ayrı ve önemli bir İslam kamu hukuku ilkesi olan meşveretten uzak yaşadığı iddia edilmiştir [40]. Dönem itibariyle, istibdat, Abdülhamid ve onun saltanat yıllarını ifade eden yönetim tarzı yanında, meşveretin zıddı olarak; hiç kimseye danışmadan, meşru veya gayrımeşru istediğini yapmak olarak anlaşılmaktadır[41].

Jön Türkler, Kanun-i Esasî ve parlamento isteğinde ittifak halindedirler. İstibdat kaldırılacak ve böylece Kanun-i Esasî'ye bağlı hükümdar anlayışına

---

37 Tunaya, "1876 Kanun-i Esasîsi", s. 28.

38 Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, İstanbul 1939, s. 10

39 Berkes, s. 421.

40 Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci "Jön Türk "Hareketinin Fikri Esasları", *Tahir Taner'e Armağan*, İstanbul 1956, s. 169.

41 Kara, s. 126.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ulaşılacaktır. Kanun-i Esasî ile gelecek olan meşrûtiyet, hem müslümanlığa hem de akla uygundur. Bu yolla ancak, devlet bir hükümdarın keyfî hareket ettiği yer olmaktan çıkacaktır. Meclis, halkın devlet işlerini denetlemesi ve devlet yönetimine katılması olarak algılanır. İmparatorluğu oluşturan bütün herkes, egemenliğe meclis aracılığıyla katılacaktır. Bunu meşveretin "tesis ve ihyası" olarak değerlendirirler. İslamiyetin gereği olan usul-i meşveret" yönetiminin kurulması gereklidir. İlerlemenin ve kurtuluşun başka bir çaresi yoktur. Çağdaş devletler, ileri gitmelerini parlamentolara borçludurlar. Meşveretin uygulaması da ancak bu yolla gerçekleşebilir[42].

Jön Türk hareketi, kuruluşundan bir süre sonra "İttihat ve Terakki" adı altında örgütlendi. 1895 yılında örgüt nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamnameye göre, mevcut iktidar, adalet, eşitlik, özgürlük gibi temel insan haklarını ihlal etmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara karşı müslüman ve gayrımüslim tebaayı uyarmak için kurulmuştu ve amacı; iktidarı, insan haklarının koruyucusu ve ilerlemenin kaynağı olan "meşveret" yönetimine geri döndürmekti[43]. Hareket, özellikle örgütlenme ile birlikte isteklerini ve mücadelesini yeni Osmanlılar gibi yurt dışında gazeteler aracılığıyla sürdürdü. Bu çerçevede, 1895'te Paris'te Ahmed Rıza tarafından Türkçe ve Fransızca, "Meşveret"; 1896'da Paris'te Mehmed Murad Bey (Mizancı Murad) tarafından "Mizan" ve 1902-1908 yılları arasında Paris ve Kahire'de yine Ahmed Rıza tarafından "Şûrâ-yı Ümmet" gazeteleri çıkarılmak suretiyle mücadeleye devam edildi. Genel olarak bu gazetelerde; Abdülhamid'i yıpratarak tahttan indirmek, İslamın emrettiği meşveret usulünden hareketle padişahın iktidarını meşveret ilkeleri çerçevesinde kısıtlamak, dolayısıyla, ülkeyi meşrutî yönetime kavuşturmak, sorumlu bir hükümet, meclisin kurulması ve Kanun-i Esasî'nin tekrar yürürlüğe konulması gibi fikirler ileri sürülmüştür[44]. Çıkarılan gazete başlıklarının, uğrunda mücadele ettikleri ve isteklerini yansıtan temel kavramlardan seçilmesi dikkat çekicidir.

Aralık 1907'de Paris'te, içerde ve gerekse dışarda faaliyette bulunan çeşitli dernekler genel bir kongre yaparak, ortak bir beyanname ile istibdat yönetiminin "derhal ve her ne vasıta ile olursa olsun" yıkılması ve "usul-i meşveret ve meşrûtiyetin tesisi" gerektiğini ilan ettiler. Bu kararlılık ve toplayekün iktidar üzerinde artan baskı bir süre sonra sonuç vermiş, Abdülhamid, Kanun-i Esasî'nin iadesiyle, meşrûtiyetin ilanına razı olmak zorunda kalmıştır. 23 Temmuz 1908'de meşrûtiyet ilan edilerek meclis toplantıya

---

[42] Tunaya, "Jön Türk", s. 175-177.

[43] Sina Akşin, "Jön Türkler", *TCTA*, C. III, İstanbul 1985, s. 833; İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili olarak bkz. Ahmed Ziya, *Meşrutiyet Uğrunda*, İstanbul 1327, s. 3 vd.

[44] M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İstanbul 1978, s. 273-284; Berkes, s. 386 vd.

çağrılmıştı[45].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. Ulemâ ve Meşveret

II. Meşrûtiyet devrinin ortaya çıkışında, Jön Türklerin istibdat dönemi boyunca düşünce ve eyleme dönüşen mücadelelerinin belirleyici bir rol oynadığı açıktır. Bunun yanında, özellikle II. Abdülhamid döneminin son yıllarında ilmiye sınıfının fikirlerinin II. Meşrûtiyet devrinin ilanındaki katkıları dikkat çekicidir. Bu aydın-ilmiye sınıfı birlikteliği görüntüsü bilinçli bir işbirliği olarak görülmez. Bu daha çok, farklı nedenlerle, mücadele edilen hedefin aynı olmasından kaynaklanan bir birlik görüntüsüdür.

Ulemayı, Jön Türklerle birlikte Abdülhamid ve istibdat yönetimine karşı fikrî yönden de olsa mücadeleye sevkeden çeşitli etkenler bulunmaktaydı. Her şeyden önce ulemanın toplumsal etkinliğini de artıran ve eskiden beri var olan iktidar üzerindeki bir tür denetleme görevinin bu dönem de sürdüğü görülmektedir. Bu denetleyicilik, özellikle istibdat devri ile birlikte; Abdülhamid'in ulemaya olan güvensizliği ve baskılardan dinî alanın da etkilenmesi sonucu, halife ve yönetiminin meşruiyetini tartışma konusu yapmak suretiyle artık bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. Öte yandan bu dönem, Jön Türkler, gerek bir muhalefet düşüncesinin kaynağı ve aracı olması, gerekse halka nüfuz etmek, meşruiyet kazanmak ve ulemayı yanlarına çekecek "sosyal pekiştirici" olması dolayısıyla İslamı kullanmak istemişlerdir. Aynı şekilde, Abdülhamid de, içte ve dışta bir birlik sağlayıcı olarak İslamı öne çıkarmıştır. İki tarafın da dinî söylemi öne çıkarmaları, İslamın sosyal ve siyasal boyutunun yükselmesine, kuvvetlenmesine neden olmuştur. Bu alan daha çok ilmiye sınıfının söz sahibi olduğu bir alan olunca, fikirlerini belirtmişler ve haliyle toplumsal ve siyasal tartışmalara girmişler, halkla "yüz yüze" iletişimin verdiği avantajı da kullanarak, bu dönemde ön plana çıkmışlardır[46].

Diğer taraftan, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yenileşme taraftarı aydınlarla tanışan ve onlardan etkilenen bazı ulema, bu hareketlere fikren destek vermiştir. Jön Türkler de, siyasal tezlerini ileri sürerken, Avrupa kaynaklı fikirlerine yerli destek sağlamada ulemanın geleneksel düşünce kaynaklarından ve yorumlarından yararlanmışlardır. Jön Jürkler, meclis fikrine ve uygulamasına ulaşırken, Avrapalı örnekleri temel alıp, zorunlu olarak yerli dayanaklara başvururlarken; ilmiye sınıfı doğrudan geleneksel İslamî düşünce ve uygulamayı kendisine örnek almış, bunları yorumlayarak dönem şartlarına uyarlamıştır. Bu çerçevede, meşveret, iddialarını dile getirirken atıfta bulundukları en önemli kavramlardan birisi olmuştur.

---

[45] Recai G. Okandan, *Âmme Hukukumuzun Anahatları*, İstanbul 1978, s. 239-241 dn. 13.

[46] Kara, s. 20 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dönem boyunca ilmiye sınıfı tarafından devlet yönetimi ile ilgili görüş belirtme geleneğine uygun olarak; istibdat yönetimini eleştiren ve buna karşılık meşvereti esas alan meşrûtiyet rejimi lehinde pek çok risale kaleme alınmıştır. Bunlardan birisi, 4 Aralık 1896'da Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye Başkanvekili Muhiddin Efendi tarafından yazılan ve Abdülhamid'i hedef alan, ancak ona sunulup sunulmadığı belli olmayan meşrûtiyet lehindeki risaledir. Eser, bu dönemdeki ulemanın ve geleneksel muhalefet çizgisinin genel karakteristiğini yansıtması açısından dikkate değer fikirler içermektedir. Muhiddin Efendi; Paris'e gittiğini ve orada Jön Türkler ile uzun uzadıya görüşerek fikirlerini öğrendiğini, maksatlarının meclis-i meşveret ve hürriyet olduğunu anladığını ve bu isteklerin geleneksel anlayışa uygun düştüğünü söyler. Ulemanın, anayasanın ilanında önayak olduğunu, meşveret ve müzakere usulüne de karşı çıkmadığını belirtir. Abdülhamid'i, din adamlarını meşrûtiyete karşıymış gibi gösterdiği için suçlar[47]. Risalede, hükümdarların zulüm ve istibdata sapabilecekleri belirtilerek, usul-i meşveret fikri ile meclis ve meşrûtiyet uygulaması savunulmaktadır.

İlmiye sınıfı risaleler yanında, süreli yayınlar ve kürsülerde vaazlar yoluyla da düşüncelerini dile getirmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, I. Meşrûtiyet döneminde olduğu gibi bu dönemde de, şartlar ve ihtiyaçlara uygun olarak bazı kelime ve kavramlar, aslî kullanımları dışına çekilerek anlam kaymasına ve sapmasına uğramışlardır. Bu çerçevede, dönem uleması tarafından; "biat", "ehl-i hal ve'l-akd", "meşveret" ve "şûrâ" gibi bazı kavramlar aracılığıyla "meclis" uygulamasına ulaşılırken, kavramların içinin siyasi düşüncelerle doldurulduğu görülür[48]. Nitekim Manastırlı İsmail Hakkı: *"...Meşveretle iş görün. Kuvvetli bir heyet ortaya koyun. Halifeleri bile öyle kendi keyfine bırakmayın. Hiç koca millet bir kişinin "rey-i hod"ına (kendi rey'ine) bırakılır mı?...Bu heyete ehl-i hal ve'l-akd"...Yani meclis-i mebusan..."*[49] denir derken böyle bir örneği ortaya koymaktadır. Bu ifadeler içinde öne çıkan özellik, "meşveret heyeti" olarak, vurgulu bir şekilde, halk tarafından seçilen "meclis-i mebusan"ın gösterilmesidir. Bu, geleneksel meşveret heyetlerini oluşturan "atanmış seçkin topluluk" anlayışının, yerini, I. Meşrûtiyet öncesinden daha baskın ve belirgin şekilde "temsilî" üye anlayışına bıraktığını göstermesi açısından önemli olduğu gibi; toplumsal düzeyde tabanın

---

47 Yücel Özkaya, "Tanzimatın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri ve Cemiyet-i İslamiye Başkanvekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (31Ekim-3 Kasım 1989 Ankara)*, Ankara 1994, s. 305-314; Hayri Mutluçağ, "Abdülhamid'e Unutamayacağı Dersi Veren Bir Yiğit Hoca", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1, Ekim 1967, s. 12 vd.

48 Kara, s. 39.

49 Manastırlı İsmail Hakkı, "Mevaiz", *SM*, I/15, 1324, s. 240.

hareketliliğini yansıtan böyle bir ifadenin ulemadan bir kişi tarafından dile getirilmesi ayrıca dikkat çekicidir.

II. Meşrûtiyet tartışmaları çerçevesinde, gayrımüslimlerle meşveret meselesi, yani oluşacak bir mecliste onların da bulunup bulunmayacağı meselesi tekrar gündeme gelmiştir. Bu mesele, Yeni Osmanlılardan beri meşrûtî yönetime karşı olanların en çok değindikleri eleştiri alanı olarak görülür. İçtihat alanına bırakılan bu konuda, verilen cevapların ve ileri sürülen iddiaların meşverete yüklenen siyasi anlamlar çerçevesinde değerlendirilmesi doğru olur. Lehe sürülen gerekçeler aşağı yukarı bu dönemde de aynıdır: Onlarla dini hükümlerin değil, ülkenin bayındırlığı gibi dünya işlerinin müzakere edilecek olması[50], içerisinde bulunulan "zaruret hali", gayrımüslimlere diğer alanda tanınan duruma bakılarak; "vatan ve memlekete aid ıslâhât ve terakkiyât envaında mesâlih-i dünyeviyenin hemen kâffesinde alakadar bulunmaları hasebiyle gayrımüslimlerin de meşverete idhal olunmaları"nda[51] ve seçim sonucu oluşacak mecliste denetim yapmalarında sakınca görülmez[52].

5. 1909 Kanun-i Esasîsi ve Meşveret

Dışarda Jön Türklerin, merkezde ise ulemanın fikir ve eylem mücadelesi sonucu 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasî'nin yeniden yürürlüğe konduğu belirtilerek, meclis toplantıya çağrılırken, II. Meşrûtiyet de resmen ilan edilmiş olmaktaydı. Ancak, sistemin işleyebilmesi için anayasaya göre yasama organının oluşturulması gerekmekteydi.

1908 dönemi ile birlikte istibdat yönetimine son verilip meşrûtiyet ilan edilince, İslamiyet, ulema ve aydınlar tarafından bir muhalefet kaynağı ve aracı olmaktan çıkarılıp, meşrûtiyet rejimini meşrulaştıran bir karaktere dönüştürülmüştür[53]. Meşrûtiyet rejimi tekrar ortaya çıkarken, fikrî dayanak ve meşrulaştırma görevi yapan meşveret, sistemdeki dönüşümü sağlamada da belirleyici rol oynamıştır. Meclis yapısı ile ilgili teklifler yanında, yetkileri ile ilgili olarak da çeşitli görüşler ve teklifler ortaya konmaktadır. Bu çerçevede öne sürülen tekliflerden biri, meclisin yetkileri konusunda beklentileri yansıtması yanında, parlamenter sistemin de bazı özelliklerini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Bir dergi makalesine yansıyan şekliyle: "*...Meclis-i meşveretimiz kanun yapmak, vükelayı mesul tutmak kadar bir iktidarı haiz olmaz, âciz bir meclis-i istişâre halinde kalırsa cümlenin ümid ettiği ıslâhât ve terakkiyât*

---

[50] Abdüllatif (Harputî), "Meşrutiyet, Meşveret", *BH*, I/5, 1324, s. 83-84.

[51] Manastırlı İsmail Hakkı: "Usul-i Meşrutiyete Karşı Husema-yı Milletin İtirazatına Müdafaa-i Muhikka", *SM*, I/14, 1324, s. 210. Muhiddin Efendi'nin konu ile ilgili görüşleri için bkz. Özkaya, "Meşrutiyete Etkiler", s. 318.

[52] Mehmed Sahib, "Beyanname", *SM*, II/51, 1325, s. 387.

[53] Berkes, s. 421; Kara, s. 37.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nasıl vücuda gelir?" sorusu sorulmakta ve padişahın *"bu lüzumu takdir buyurarak iktidar-ı meclisin tevsîine muvafakat"* etmesi ve *"meşvereti bütün icabatıyla kabul"* ederek yürürlüğe koyması istenmektedir[54].

Meşrutiyet dönemi ile birlikte, yoğun bir şekilde; padişah iktidarının kısıtlanması, kabine sisteminin kabul edilmesi, meclis denetimi ve özellikle yasama gücünün genişletilmesi gibi konular tartışılmaya başlanmış ve anayasa değişikliklerinde bu konuların dikkate alınması istenmiştir. Nitekim, II. Meşrutiyet ile birlikte, hükümdar-meclis arasındaki geleneksel uygulama tamamen değişmiştir. Klasik Osmanlı meşveret uygulaması, bu iki kurumun ilişkilerinde, son kararın padişahta olduğu bir yapı üzerine kurulmuştu. Gerçi, meşveret meclislerinde alınan kararlara padişahlar büyük önem vermişler, hatta hemen hemen bunları onaylamışlardı. Ancak, bu fiilî uygulama şekli padişahın takdiri ile gerçekleşmekte olup, hukuken nihâî karar organı yine padişahtı. Kanun-i Esasî değişiklikleriyle yeniden şekillenen II. Meşrûtiyet döneminde ise, nihâî karar organı artık meclis olmuştur. Hükümdar, Meclis-i Umûmî tarafından üçte iki çoğunlukla alınan bir kararı onaylamak zorundadır. Kendisine ancak talikî veto yetkisi verilmiştir (m.54)

Yeni sistem, Batı kaynaklı klasik parlamenter sistemin tipik özelliklerini taşımaktaydı. Kuvvetler ayrılığı ilkesi yeni anayasada belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Ancak, yeni yapının en temel kurumu olan meclis, hala "Meclis-i Meşveret-i Osmaniyan" [55] olarak nitelendirilebilmekteydi. Bu, sistemin fikrî dayanağı ve meşruiyet kaynağı olan meşveretin, yeni sistemin kurumları açısından da etkinliğini ve belirleyiciliğini koruduğuna işaretti. Padişah-meclis ilişkisinde, karar organını meclis olarak tayin eden yeni yapı; şûrâ/meşveret esasları açısından sakıncalı bir durum taşımamaktaydı. Zira, bu ilişkiler içtihatla ilgili olarak, zaten, kesin bir şekle bağlanmamıştı, zaman ve zemine göre değişebilirdi. Bu çerçevede, iki organ arasındaki karar insiyatifi de zamanla değişebilir, yetki mecliste olabilirdi.

Bu dönemde öne çıkan, halkın yönetime katılması yani "hakimiyet-i milliye" anlayışını da meşrulaştıran, aranan formül bulunmuştu: Meşveret anlayışına uygun olarak devlet işleri halkın seçmiş olduğu temsilciler aracılığıyla meclis/parlamento çatısı altında görüşülüp kararlaştırılacak, böylece iktidar sınırlandırılmakla meşrûtiyet rejimi de uygulanmış olacaktı. Doğal olarak, formülün hareket noktası olan meşveret kavramının içeriği, bu dönüşümü sağlarken, eskiden olduğu gibi siyasi taleplere uygun anlamlarla doldurulacaktı.

---

[54] "Temenniyat", *İttihad-ı İslam Mecmuası*, S. 4, 1324, s. 1.

[55] Ahmed Mahir, *İslamiyet*, Meşveret, İstanbul 1328, s. 42.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sonuç

Hukuk telakkisi yanında, Osmanlı Devleti'ni meşrûtî kılan belki de en önemli unsur meşveret/şûrâ uygulamasıydı. Bu çerçevede, Divan-ı Hümayun, Meclis-i Meşveret ve Tanzimat döneminde sürekli bir yapıya kavuşan meclisler dikkat çekmektedir. Tanzimat döneminde yasama nitelikleriyle öne çıkan bu dâimî meclisler, belli ölçüde meşrûtiyeti hazırlayıcı rol oynamışlardır. Ancak, Osmanlı meşrûtiyeti, temelde modern anayasacılık düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Anayasa ve parlamentoya dayanan meşrûtî sistem, Osmanlıya aktarılırken geleneksel meşveret kavramı, Batılı parlamento yapısını meşrulaştırıcı fikrî bir dayanak olarak kullanılmıştır. Zira, meşrûtiyetin temel kurumu olan parlamento, geleneksel meşveret uygulaması yerine, Batılı temsilî yapı model alınarak Osmanlı topraklarına taşınmıştı. İslamî bir kavram olan meşveretin içtihat alanına bırakılan genel bir ilke olarak düzenlenişi de aydınlara ve ulemaya bu iktibasta meşrulaştırıcı fırsatı vermekteydi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ